

Genesis of western concepts of totalitarianism: a historical and methodological analysis

Galyna M. Starodubets

Ivan Franko Zhytomyr State University

Dr. (History). Professor (Ukraine)

email: starodubec@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2005-771X>

Scopus Author ID: 57222037538WOS

ResearcherID Web of Science: M-9514-2015

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the genesis of scientific concepts of the phenomenon of totalitarianism during the second half of the XXth - first third of the XXIth century through the prism of the structural matrix of characteristic features and peculiarities of its manifestation in Europe and the USSR. **Research methodology.** The proposed study is based on the use of a historical and comparative approach to understanding the phenomenon of "totalitarianism". The main basis for the work was a classification analysis of the available literature, which was studied taking into account several time periods: the period after World War II to the present. **The scientific novelty of the study** is an attempt to analyze the concepts of totalitarianism proposed by contemporary Western intellectuals, in particular, scholars from Poland, Italy and Germany, through the prism of comparing them with the classical concepts of the second half of the twentieth century. **Conclusions.** The results of our scientific work give grounds to conclude that the process of studying the phenomenon of totalitarianism is discrete. Its intensification and waning of scholarly interest are synchronized with global socio-political changes. The optics of scholarly interest in "totalitarianism" has shifted in different periods from the classical liberal concept to the post-totalitarian theory of the authoritarian state. European studies of the totalitarian phenomenon make it possible to identify and explain the reasons for the spread and popularity of totalitarian ideas and views, which, having been formalized into a certain system of values, meet the needs of political authorities to justify the goals related to consolidating their economic and political dominance and expanding their spheres of influence. Obviously, the direct revival of political and legal systems with a developed "machine" of political terror is hardly possible, but ideologies that serve as the ideological basis of totalitarian regimes are very resilient and capable of a kind of modernization, as exemplified by the ideology of ruscism. Totalitarianism, as a historical phenomenon, is not a complete event for us, since most of the countries in which the process of dismantling totalitarian political structures began in the early 1990s are still in a state of "transition." First of all, this concerns the public consciousness, which is carried by a person formed by a totalitarian system.

Keywords: totalitarianism, concept, Central and Eastern Europe, Stalinism, post-totalitarianism.

Гене́за західних концепцій тоталітаризму: історико-методологічний аналіз

Галина Стародубець

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: starodubec@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2005-771X>

Scopus Author ID: 57222037538

Researcher ID Web of Science: M-9514-2015

Анотація.

Метою статті є аналіз генези наукових концепцій феномену тоталітаризму впродовж другої половини XX – першої третини XXI століття крізь призму структурної матриці характерних ознак та особливостей його прояву в країнах Європи та СРСР. **Методологія дослідження.** Пропоноване дослідження ґрунтується на використанні історико-порівняльного підходу до розуміння феномену "тоталітаризм". Основним для роботи був вибраний класифікаційний аналіз наявної літератури, яка була вивчена з урахуванням кількох часових проміжків: період після Другої світової війни по теперішній час. **Наукова новизна дослідження** полягає у спробі аналізу концепцій тоталітаризму,

запропонованих сучасними західними інтелектуалами, зокрема, вченими Польщі, Італії та Німеччини, крізь призму порівняння їх з класичними концепціями другої половини XX століття.

Висновки. Результати нашої наукової роботи дають підстави для висновку, що процес дослідження феномену тоталітаризму носить дискретний характер. Його активізація та згасання наукового інтересу синхронізуються із суспільно-політичними змінами глобального характеру. Оптика наукового інтересу до "тоталітаризму" у різні періоди зміщувалася від класичної ліберальної концепції до посттоталітарної теорії авторитарної держави. Європейські дослідження тоталітарного феномена дають змогу виявити і пояснити причини поширення та популярності тоталітарних ідей і поглядів, які, оформившись у певну систему цінностей, відповідають запитам політичної влади для обґрунтування цілей, пов'язаних із закріпленням свого економічного і політичного панування та розширенням сфер впливу. Очевидно, що безпосереднє відродження політико-правових систем із розвинутою "машиною" політичного терору напевно неможливе, але ідеології, які виступають світоглядним базисом тоталітарних режимів, дуже живучі та здатні до своєрідних модернізацій, прикладом чого є ідеологія рашизму. Тоталітаризм як історичне явище, не є для нас завершеною подією, оскільки більшість країн, в яких на початку 1990-х років було започатковано процес демонтажу тоталітарних політичних структур, до сих пір перебувають у стані "переходу". Передусім це стосується суспільної свідомості, носієм якої є людина, сформована тоталітарною системою.

Ключові слова: тоталітаризм, концепція, Центральна-Східна Європа, сталінізм, пост тоталітаризм.

Постановка проблеми. З моменту розвалу Радянського Союзу і падіння комуністичних режимів в Європі, проблема тоталітаризму, досі активно обговорювана на сторінках філософських, політологічних, історичних наукових видань, здавалося, втратила свою актуальність. Однак, події останнього десятиліття засвідчили посилення впливу на світовий суспільно-політичний устрій держав з недемократичною формою управління. Російська збройна агресія проти України оголила низку безпекових проблем глобального рівня, які стосуються не тільки територіального захисту державних кордонів, але й морально-ціннісних засад, які лежать у фундаменті сучасних європейських держав. "Теперішня росія є країною реінсталюваної тоталітарної системи, яка з невідворотною знищує, роз'їдає і трансформує, подібно метастазам, залишки живого й здорового, змінюючи населення на смертельно хворий соціальний організм" (Якубова, 2023, с.251). Новітньою зброєю, яку використовує РФ у гібридній війні проти демократичного цивілізованого світу є неототалітарна ідеологія у формі рашизму. Потреба у науковому осмисленні його сутнісних характеристик виступає однією із детермінант актуалізації теми тоталітаризму в сучасній науці.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблематика тоталітаризму стала предметом наукового дискурсу практично відразу після виникнення цього феномену в 1920-х роках. У науковій літературі Заходу поняття "тоталітаризм" узвичаїлося з 30-х років XX ст., після впровадження цього терміну в життя "у травні 1923 року Джованні Амендолом, як засудження фашистських амбіцій монополізувати владу та трансформувати італійське суспільство шляхом створення нової політичної релігії" (Baehr, 2005, p.2343). До середини 1930-х років "терміни почали поширюватися в міжнародному масштабі. Вчені в англослов'янському світі почали використовувати їх порівняльних контекстах німецької, італійської та радянської систем як тоталітарних" (Нупеке, 2020). У процесі фактичного розгортання тоталітарних систем створюються праці, в яких експлікуються інституціональні особливості цих режимів, а також окреслюються ключові чинники їх становлення: психологічні, соціальні, культурні, економічні тощо. Авторами подібних досліджень стали З. Нойман, Ф. Нойманн, Ф. Боркенау, К. Поппер та ін. Науково теорія тоталітаризму оформилася після Другої світової війни. Найбільший внесок у її створення і розвиток внесли американські вчені Х. Аренд, К. Фрідріх, З. Бжезинський, Ф. Хайєк та ін.. Вони заклали основи антитоталітарної історіографії. Серед сучасних європейських дослідників цієї проблеми варто назвати Клауса–Дітмара Хенке (Klaus-Dietmar Henke), Лучано Пеллікані, Енн Епплблом, Філіппе Буріна (Philippe Burrin), Анжея Валіцкі (A. Walicki), до аналізу наукового доробку яких більш детально ми звертаємося у нашій статті. Окремі аспекти тоталітаризму розглядаються у працях українських дослідників: С.Кульчицького (Кульчицький, 2021), М. Борисенка (Борисенко, 2001), А. Калиніної (Калиніна, 2014), В. Розумюка (Розумюк, 2022), Л. Якубової (Якубова, 2023), В. Андрусишина (Андрусишин, 2024) та ін. У їхніх роботах досліджуються загальні риси тоталітаризму, зокрема, сталінізму, як окремого виду політичного режиму, визначаються джерела його формування, основні сутнісні характеристики, відмінності від демократичних режимів, з'ясовується рівень впливу на історичний процес, трансформація в XXI столітті у різновид неототалітаризму та рашизму, тощо.

.....
Пропоноване дослідження ґрунтується на використанні історико-порівняльного підходу до розуміння феномену "тоталітаризм". Основним для роботи був вибраний класифікаційний аналіз наявної літератури, яка була вивчена з урахуванням кількох часових проміжків: період після Другої світової війни по теперішній час.

Мета дослідження – проаналізувати генезу наукових концепцій феномену тоталітаризму впродовж другої половини ХХ – першої третини ХХІ століття крізь призму структурної матриці характерних ознак та особливостей його прояву в країнах Європи та СРСР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші наукові праці концептуального характеру, в яких репресивні політичні режими другої чверті ХХ століття (головним чином Третій рейх і сталінський СРСР) класифікуються як "тоталітарні", з'являються у 1940-1950-х роках. Завдяки науковій діяльності Ф. фон Хайєка та К. Поппера до початку 1950-х рр. поняття "класичного тоталітаризму" оформилося остаточно. Після Другої світової війни термін тоталітаризм «знайшов свій точний аналітичний сенс у працях Ханни Аренд і подальших роботах американських політологів, які надихалися нею" (Фюре, 2007, с.250). Насамперед, це - З. Бжезинський і К. Фрідріх, які своїми науковими працями доклалися до формування ідейного осердя класичної концепції тоталітаризму.

Робота Ханни Арендт "Витоки тоталітаризму" слугує "академічним компасом на шляху до розуміння тоталітаризму через визначення механізмів нацистської Німеччини та сталінського СРСР" (Ifigenia Moutzi, 2021, p.344). Опція наукового дослідження Ханни Арендт була сфокусована на аналізі джерел тоталітаризму і наслідках його встановлення. Дослідниця запропонувала концепцію тоталітаризму, ґрунтуючись, насамперед, на німецькому матеріалі, механічно спроектувавши на радянський досвід низку рис, властивих тільки націонал-соціалізму, що пізніше стало предметом критики. Х. Арендт глибоко розкрила суть нацистського режиму, спираючись як на теоретичні умовиводи, так і власний досвід співпереживання трагедії єврейського народу. "Витоки тоталітаризму" були опубліковані в 1951 році, коли гітлерівська Німеччина зазнала краху, а нацизм як політична система та ідеологія були засуджені на міжнародному рівні. У той же час Й. Сталін після Другої світової війни перебував на піку своєї міжнародної популярності як державний діяч. Більш ніж 30-річний період перебування при владі дозволив йому сформувати систему управління, засновану на терорі, насиллі і страхі, яка чітко асоціювалася у суспільній свідомості з іменем Сталіна. Це можна вважати однією з опосередкованих причин, чому Х. Арендт "різновидом тоталітаризму вважала не комунізм як такий, а сталінізм – тобто персоналізовану форму правління" (Вознюк, 2022, с.7).

Х. Арендт трактує тоталітаризм як абсолютно антигуманну, антилюдську форму влади, що ґрунтується на безпрецедентному насильстві, як культурну, духовну катастрофу суспільства й особистості. Вона підкреслює, що в умовах тоталітарного режиму відбувається нищення усіх соціальних, правових та політичних традицій країни і формування на їх руїнах абсолютно нових політичних інститутів. Особливу увагу дослідниця звертає на репресивну сутність тоталітарних систем, наголошуючи на використанні ними терору, "але стільки як засобу залякування людей, скільки для постійного втілення своїх ідеологічних доктрин і своєї практикуючої брехні" (Arendt, 1962, p.341). Класичний тоталітаризм, на її думку - це суспільство "зайвих людей": "оператори цієї системи вірять у власну непотрібність, як і в непотрібність решти, і всі тоталітарні вбивці тим більше небезпечні, що їх не хвилює, живі вони самі чи мертві, жили вони взагалі чи зовсім не народжувалися" (Arendt, 1962, p.331).

Ханна Арендт акцентує увагу на ролі тоталітарної ідеології як інструменту насадження у суспільній свідомості спотворених норми моралі, зведення фізичної ліквідації людей до повсякденної норми, сприйняття насильства як категоричного імперативу. Апогеем тоталітаризму, на її думку, є створення та функціонування "справжнього центрального інституту тоталітарної організаційної влади – концентраційних таборів, які слугують лабораторіями, де перевіряється і підтверджується фундаментальне переконання тоталітаризму в тому, що можна все" (Arendt, 1962, p.437). Сутнісну ознаку тоталітарного суспільства Х. Арендт бачила "у своєрідному принципі реверсу: кожен був підготовлений ідеологією та терором бути або катом, або жертвою" (Burrin, 1999, p.36).

Подальший розвиток концепція тоталітаризму знайшла у наукових студіях З. Бжезинського і К. Фрідріха. Науковці ставили своїм завданням пояснити не стільки виникнення тоталітарних систем, скільки механізм їхнього функціонування. Об'єктом їхнього дослідження виступили тоталітарні фашистські та комуністичні диктатури, які авторами трактувалися як майже однакові, але не тотожні. Результатом їхніх наукових пошуків стало виокремлення шести типологічних ознак тоталітарних режимів: 1) офіційна ідеологія, яка охоплює всі життєво важливі сторони людського буття; 2) єдина масова партія, очолювана однією людиною ("диктатором"); 3) система терористичного поліцейського контролю; 4) майже всеохоплюючий контроль партії над усіма засобами масової інформації; 5) майже повний контроль над усіма збройними силами; 6) централізована система контролю й управління економікою (Friedrich, & Brzezinski, 1965, p. 9-10).

З. Бжезинський і К. Фрідріх розглядали тоталітаризм як систему, головні важелі управління якою зосереджені в руках керівництва елітного руху. Їхня головна мета полягає у здійсненні тоталітарної революції, результатом якої мала стати поява нової людини. Одним із ключових завдань тоталітарної системи, на думку авторів, є зміна самої природи людини, витіснення її особистого "я", власних інтересів на маргінес. Натомість користь інтересів суспільства (держави) має повністю отожднюватися з особистими. Розроблена З. Бжезинським і К. Фрідріхом концепція тоталітаризму давала розуміння суті політичних режимів нацистської Німеччини 1933–1945 рр., Радянського Союзу 1929–1956 рр. і підпорядкованих ним країн-сателітів 1948–1956 рр., так званої "зовнішньої імперії СРСР" (Сервіс, 2012, с.368).

Ініційована М.Хрущовим після смерті Сталіна політика засудження культу особи, детермінувала реформаційні процеси як у політичній системі СРСР, та і держав Східної Європи. Йдеться про зменшення кількості виправно-трудових таборів, відмову від масових репресій і спроби економічних реформ, розгортання процесу "детоталітаризації" держави (Kuniński, 2006, s.140-141). Усе це означало, що концепція тоталітаризму втрачала свою актуальність, універсальність її ознак вченими ставилася під сумнів. "Це був період занепаду моди на тоталітарну модель" (Štefek, 2021, p.197), а вектор дискурсу тоталітаризму змістився у площину порівняння з демократичними режимами і подальшим поступальним його засудженням. Тривали дебати щодо доцільності використання самої дефініції на користь "теорії модернізації та конвергенції, яка набирала все більшої популярності" (Błaszczuk, 2011, s.75). "Тому, як зауважує О. Данілі'ян, - не випадково, що пізніше З. Бжезинський і К. Фрідріх внесли корективи у своє визначення" (Данілі'ян, 1998, с.182-183). Ними було зміщено акцент характеристики тоталітарних режимів у сторону позначення їх як авторитарних, диктаторських, лідери яких використовують свою абсолютну владу для модернізації суспільства, перетворення його в покірну масу населення, яка демонструє одностайну підтримку державної політики. К. Фрідріх прийшов до висновку, що зріла тоталітарна система може досягти стабільності свого існування не застосовуючи тотальний терор. Він "замінив чинник "масового терору" чинником "широкого спостереження з боку таємної поліції" (Błaszczuk, 2011, s.79).

Історіографія тоталітаризму 1970-1980-х років продовжує традиції своїх попередників, закладені в 1940-1950-х роках, "шляхом їх доповнення, деталізації та незначної корекції, без появи принципово нових теорій" (Розумюк, 2022, с.16). Знаковою науковою роботою того часу можна вважати працю М. Кертиса "Тоталітаризм", в якій зроблено спробу узагальнення основних концепцій тоталітаризму. Автор визначив тоталітаризм як "специфічний тип сучасного режиму доби масової демократії, який тримає населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору" (Curtis, 1980, p.2-3). М. Кертис вибудовує нову систему критеріїв тоталітаризму, розмістивши їх у тринадцяти позиціях, першою з яких вважає наявність "офіційної ідеології, націленої на побудову політичного і соціального порядку, створення нового типу особистості" (Curtis, 1980, p.13). Хоча він не вважає фізичний терор домінуючим чинником тоталітарної системи, однак насилля, на його думку, залишається ключовим інструментом формування культу влади, яка тягнє до цілковитого контролю над суспільством.

У 1980-х роках спостерігається сплеск популярності тематики тоталітаризму у країнах Центрально-Східної Європи, що було викликано активізацією дисидентського руху та організованої опозиції. Розстріл радянськими танками в 1968 році у Чехословаччині надій на реформи комунізму постсталінської доби та "ренесансу громадянського суспільства, який набрав відверто революційного забарвлення у 1980 році, коли була створена Солідарність" (Маля, 2000, с.428), заклали передумови для нового політичного дискурсу. Однак, це було не просто відродження "класичної" концепції тоталітаризму, розробленої раніше Ханною Арендт і низкою американських політологів у 1950-х роках. Східноєвропейські інтелектуали зробили "абсолютно нову спробу перевизначити [концепцію] у світлі еволюції системи та нових методів комуністичного правління" (Noël, 2012, p.51). На тлі послаблення тиску холодної війни фокус їхнього наукового пошуку було сконцентровано на аналізі ролі базових інституцій тоталітарних систем - ідеології та терору в умовах нового часу. Для прикладу, на тлі активізації антикомуністичного руху опору в Польщі, окремі дослідники оптимістично дійшли висновку, що концепція тоталітаризму поступово стає зайвою, пропонуючи натомість ідею "посттоталітарної теорії авторитарної держави, яка характеризується певним ступенем соціального плюралізму та периферійною роллю ідеології" (Noël, 2012, p.51).

Після краху комуністичних систем у 1989–1991 рр. критиками ліберального дискурсу тоталітаризму акцентується увага на ігноруванні авторами цієї моделі історичної та культурної специфіки комуністичних систем країн Центрально-Східної Європи, їхньої внутрішньої диференціації, проблематичності пояснення парадоксу: як тоталітарні держави утримують контроль над суспільством в умовах фактичної відсутності ключового чинника – "масового терору". Вченими нового часу також піддавалося критиці "приписування постсталінському СРСР усіх рис тоталітаризму" (Мотиль, 2009, с.70).

.....
Процес "реорганізації континентального політичного простору після холодної війни" (Máté, 2020, p.34) детермінував активне включення інтелектуалів у наукову дискусію щодо феномену тоталітаризму поза межами відвертих ідеологічних чи політичних рамок. Польський фахівець з історії ідей Ян Башкевич до переліку універсальних рис тоталітаризму, незалежно від його ідеологічного підґрунтя та соціально-економічного устрою, включає: монопартійне правління і систему вождизму, офіційну ідеологію, жорсткий централізований контроль над засобами соціальної комунікації, терористичну систему нагляду за суспільним і частково приватним життям, централізовано-бюрократичну організацію державного політичного та економічного управління (Baszkiewicz, 1999, s.149).

До числа знакових досліджень теорії тоталітаризму кінця XX століття можна віднести працю С. Куртуа "Чорна книга комунізму" (Куртуа, 2008), яка була перекладена багатьма мовами, включаючи й українську. Автори окремих розділів цієї роботи розкривають феномен тоталітаризму XX століття на різних континентах – в Європі, в Азії, в Африці та Латинській Америці. С. Куртуа стверджує, що влада в тоталітарній державі прагне не просто до свого зміцнення, а до повного, тотального панування над абсолютно всіма сферами життя суспільства за допомогою таких собі "трьох стовпів": 1. Політичного, який об'єднує всі інститути влади (будь-якої) під управлінням однієї єдиної ідейної групи людей, тобто партії; 2. Інтелектуального, який є, з одного боку, пропагандою, а з іншого – освітою; 3. Економічного, яким підриваються найважливіші для західних ліберальних демократій принципові підвалини приватної власності; а також відбувається відхід від ринкової економічної системи до планової, завдяки чому з'являється можливість для контролю з боку держави над усіма економічними процесами. У цьому виданні широко розкриваються репресивна суть тоталітарних режимів, наводиться величезна кількість фактів геноциду держав із радянською моделлю влади проти своїх громадян, однак, менше уваги приділяється аналітичним судженням (Кульчицький, 2021).

Теоретичному обґрунтуванню схожості двох тоталітарних систем – нацистської та комуністичної присвячена монографія сучасного італійського інтелектуала Лучано Пеллікані "Ленін і Гітлер. Дві іпостасі тоталітаризму". Ключовою рисою тоталітаризму автор вважає "бажання спричинити мутацію totius substantiae дійсності", що дає йому підстави трактувати його як "перманентну, невинну революцію, котрою рухає надзвичайної сили радикалізм гібрис, і, відповідно, таку революцію можна і потрібно називати сатанинською" (Пеллікані, 2023, с.49). Л. Пеллікані наголошує на терористичній сутності обох політичних систем – ленінсько-сталінської та гітлерівської, які ґрунтуються на абсолютній жорстокості без фізичних і моральних меж. Мета репресій і терору на державному рівні – знищити старий "світ зла", повернути суспільство до "його первісної чистоти" з тим, щоб на цьому фундаменті збудувати новий світ. Тому насильство, як основний інструмент перетворення/очищення світу "сприймається як істинний категоричний імператив" (Пеллікані, 2023, с.51). Хоча б де тоталітаризм приходив до влади, скрізь він приносив із собою абсолютно нові політичні інститути і руйнував усі соціальні, правові та політичні традиції країни.

Л. Пеллікані відстоює точку зору, що усім тоталітарним революціям властива взаємодія фундаментальних компонентів - деструктивного і конструктивного. Деструктивне начало криється в ідеї знищення старого світу, а конструктивне – у творенні людини нового типу у відповідності з теорією біологічного расизму (нацистська версія) або класової боротьби (більшовицький варіант). Інструментом і символом реалізації такої мети і у більшовицькій Росії, і в нацистській Німеччині була "система концтаборів, причому обидві системи виникли приблизно в один час, на одному континенті" (Епплбом, 2006, с.23). Їх функціонування мало забезпечити очищення суспільства від "класових ворогів" (у радянському варіанті), або ж від представників нижчої, не арійської раси (у нацистському варіанті), сприяти формуванню людини нового типу. Цей "тип людини мав на меті встановити на руїнах ліберальної демократії режим, заснований на ідолопоклонницькому культі обоженної національної спільноти та на концентрації влади в руках харизматичного лідера" (Пеллікані, 2023, с.53). Лучано Пеллікані вважає терор "найжахливішим спільним знаменником, який єднав комунізм і нацизм: попри різні вихідні ідеологічні настанови, обидва рухи виключали зі складу Людства мільйони людей, принижували їх до рівня шкідливих комах і сплановано знищували в ім'я морального очищення суспільства та створення нової людини" (Пеллікані, 2023, с.75).

Таку точку зору поділяють не усі теоретики тоталітаризму. Зокрема, сучасний німецький дослідник Клаус Хенке вважає, що "крайній державний тероризм сталінського типу аж ніяк не є найбільш характерною константою розвиненої ідеократичної держави" (Henke, 1999, p.12). Загалом погоджуючись з тезою про значну роль насильства у тоталітарних суспільствах, як фізичного, так і морально-психологічного, його колега Філіппе Бурін уточнює, що це, здебільшого, характерне для режимів сталінського періоду СРСР чи нацистської Німеччини. У рамки ж класичного визначення тоталітаризму не вписуються "такі режими, як фашистська Італія, маоїстський Китай і постсталінський СРСР, оскільки вони не знають масового терору"

(Burrin, 1999, p.27). Схожу позицію представляє польський дослідник Анджей Валіцький, який період тоталітаризму історії комуністичної Польщі обмежує відносно короткою "фазою сталінізму, яка була етапом тотальної мобілізації, максимальної ідеологізації та максимальної інтенсивності терору" (Walicki, 2000, s.102). Репресивну сутність комуністичного режиму як такого заперечує відомий американський історик, професор Стенфордського університету Норман М.Наймарк, посиляючись на те що "вина Сталіна у масовому вбивстві <...> не означає, що насилля було закладене в радянській системі". Визначальну роль у масових убивствах він відводить особисто Сталіну та його оточенню, наголошуючи, що "саме вона є ключем до розуміння геноцидного характеру його режиму" (Норман, 2011, с.21).

У наукових дискусіях теоретиків тоталітаризму останньої чверті XXI століття виразно прослідковується антропологічний погляд на проблему. Основним елементом тоталітаризму науковці вважають не стільки терор, скільки прагнення до тотального панування над суспільством з метою його радикальної трансформації. Засобом досягнення такої мети є стирання умовних кордонів між приватною і публічною сферами життя, "позбавлення всіх і кожного права на приватне життя за допомогою доступних форм підпорядкування – ідеологічного переконання та тиску, терору та геноциду, економічної залежності громадян" (Gulczyński, 2004, s.380), сепарування суспільства на дві майже антагоністичні групи – ворогів і прихильників пануючої системи, причому групи, "які мають бути покарані, визначаються центральною владою" (Śliwa, 2014, s.335). Дослідники концепції тоталітаризму вбачають фундаментальну подібність у психологічній сфері - комунізм, фашизм і націонал-соціалізм розпалювали й використовували невдоволення – класове, расове та етнічне, намагаючись у такий спосіб заручитися масовою підтримкою та продемонструвати, що саме вони, а не демократичні уряди, виражають волю народу. "Усі вони всі грали на почутті ненависті", - наголошує Річард Піпес (Pipes Richard) (Pipes, 2010, s.281). Не заперечуючи потужної ролі в тоталітарній державі відкритого чи прихованого державного терору, польська дослідниця Кристина Керстен (Krystyna Kersten) акцентує увагу на важливій конструктивній детермінанті ідеологічного чинника, використовуваного тоталітарним режимом для реалізації дії, спрямованих на досягнення позитивної мети (Kersten, 2010).

Ще одним аргументом на користь тези, що тоталітарний режим не може ґрунтуватися виключно на терорі та репресіях, вчені вважають той факт, що безпосередніми суб'єктами репресій 1930-х років у сталінському СРСР чи голокосту в нацистській Німеччині виступали не тільки вищі посадовці правлячої партії, а й пересічні громадяни, залучені до здійснення тоталітарного насильства, незалежно від мотивів своєї участі. Їх пряма чи опосередкована (наприклад, у формі доносу) причетність до актів насилля, з одного боку, сприяла багаторазовому збільшенню можливостей політичної системи для контролю над суспільством, а з іншого, підсилювана ідеологічним пресингом, перетворювала "одних на катів, а інших - на жертв" (Burrin, 1999, p.36). Розмірковуючи над причинами толерування з боку німецького населення репресивної політики правлячого режиму, Філіппе Буррін наголошує, що воно "ґрунтувалося на "успіхах" цього режиму; масштабах безпосередньої залученості значної його частини до насильства режиму через Вермахт; формуванні нацистською пропагандою образу ворога" (Burrin, 1999, p.34-35).

Окремі дослідники феномену тоталітаризму звертають увагу на "творчу роль" насилля в умовах тоталітарних режимів, наголошуючи, що воно сприяло формуванню "людини нового типу, який отримав назву "homo sovieticus". Людини, для якої "державна збралася їхнім космосом, заступила їм усе, навіть власне життя" (Алексієвич, 2015, с.6). Збірний образ людини тоталітарного типу характеризується громадянською пасивністю і підпорядкованістю владі, лояльністю, що виключає можливість здійснення індивідуального вибору, ідентифікацію себе лише з партією. Ці характеристики доповнюються хворобливою недовірою, підозрілістю і почуттям страху. "Тоталітаризм ліквідує простір свободи, який існує між людьми, і, по суті, ліквідує свободу індивідуальності" (Ferran, 2019, p.91). Незважаючи на тридцятилітнє перебування поза рамками тоталітарних режимів, "серед громадян сучасних демократичних держав досі спостерігаються пережитки "тоталітарного менталітету", сформованого в епоху реального соціалізму (Śliwa, 2014, s.350), що свідчить про глибину трансформаційних процесів сутності людини, детермінованих впливом тоталітарної системи. Проблеми, з яким зіткнулися суспільства країн Центрально-Східної Європи на етапі переходу від комуністичної тоталітарної системи і включення у загальноєвропейський культурно-ціннісний простір, засвідчують, що, "незважаючи на руйнування тоталітарних структур, людська душа не звільнилася від тоталітарних спокус. Якщо ми визнаємо, що основою тоталітаризму є не лише терор, але й добровільне підкорення рабству, то мусимо також визнати, що загроза тоталітаризму продовжує існувати" (Śliwa, 2014, s.357).

Предметом окремої дискусії в рамках концепції тоталітаризму є питання термінологічного окреслення політичних систем країн, які входили в орбіту впливу Радянського Союзу. Частина

.....
вчених сходиться на думці, що термін тоталітаризм можна використовувати для характеристики лише короткого періоду їх історії, часові рамки якого різняться у кожній окремо взятій країні, однак загалом вони обмежуються "фазою сталінізму, яка була етапом: тотальної мобілізації, максимальної ідеологізації та максимальної інтенсивності терору" (Walicki, 2000, s.102). Для кращого розуміння причини краху комуністичного правління в країнах Центрально-Східної Європи Марк Р. Томпсон (Mark R. Thompson) пропонує розглядати ці політичні режими крізь призму посттоталітаризму. На його думку, перехід до демократії у Центрально-Східній Європі відбувся від посттоталітарної комуністичної системи, а не від тоталітарної. Головною ознакою посттоталітаризму науковець вважає "колективне (тоталітарне) лідерство, обґрунтоване чітко визначеною ідеологічною місією і не обмежене законом. Це і найочевидніша відмінність від тоталітаризму і головна причина появи цього нового типу режиму" (Mark, R. Thompson, 2003, p.72). Регіональні варіанти краху комунізму в країнах Центральної та Східної Європи вимагають уточнення категорії посттоталітарного режиму. Тому Томпсон вводить п'ять підтипів посттоталітарного режиму: Радянський Союз після Сталіна і Китай після Мао є прикладами *раннього*, а Чехословаччина і Східна Німеччина - прикладами *замороженого посттоталітаризму*. Третій підтип, *зрілий посттоталітаризм*, є важливим для розуміння пізнього реформаторського комунізму в Угорщині та у горбачовському Радянському Союзі. На відміну від реформістських, зрілих посттоталітарних режимів, які визнавали організовану опозицію або навіть вели переговори з нею, як ранні, так і заморожені посттоталітарні режими розглядали можливість придушення народного протесту насильницьким шляхом. Заморожений посттоталітаризм визначається його політичною температурою. Таке заморожування було найбільш очевидним у Чехословаччині після радянського вторгнення, яке перетворило Празьку весну на довгу зиму, відому як нормалізація. Воно також було очевидним у Східній Німеччині, де проринкові кадри були змушені замовкнути. На зміну популярності Хрущова, яка значною мірою була зумовлена його постсталінськими реформами, прийшло глибоке заморожування брежнєвської епохи (Mark, R. Thompson, 2003, p.73-74). *"Гібридний"* посттоталітаризм характеризується поєднанням політичних репресій проти опозиції з економічними реформами (Угорщина, 1956-1988 рр., Югославія, 1970-ті рр.). У *"паралізованому"* посттоталітаризмі влада перебуває в руках противників реформ, які не здатні ефективно придушувати опозицію (Східна Німеччина та Чехословаччина у 1988-1989 рр.) або проводити реформи. Автор доходить висновку, що не може бути прямого переходу від тоталітарного комунізму до демократії. Високою ймовірністю демократичної еволюції характеризується лише гібридний посттоталітаризм, яка ще більше зростає, в процесі його трансформації у зрілий посттоталітаризм.

Висновки. Результати нашої наукової роботи дають підстави для висновку, що процес дослідження феномену тоталітаризму носить дискретний характер. Його активізація та згасання наукового інтересу синхронізуються із суспільно-політичними змінами глобального характеру – завершення Другої світової війни, тривале протистояння демократичного та тоталітарного світів на тлі холодної війни, смерть Й.Сталіна і реформування політичних систем держав, так званого, соціалістичного табору, "оксамитові революції" в країнах Центрально-Східної Європи і крах СРСР, відродження авторитарних диктатур в першій чверті ХХІ століття. Оптика наукового інтересу до "тоталітаризму" у різні періоди зміщувалася від класичної ліберальної концепції до посттоталітарної теорії авторитарної держави. Європейські дослідження тоталітарного феномена дають змогу виявити і пояснити причини поширення та популярності тоталітарних ідей і поглядів, які, оформившись у певну систему цінностей, відповідають запитам політичної влади для обґрунтування цілей, пов'язаних із закріпленням свого економічного і політичного панування та розширенням сфер впливу. Очевидно, що безпосереднє відродження політико-правових систем із розвинутою "машиною" політичного терору навряд чи можливе, але, як показує історичний досвід, ідеології, які виступають світоглядним базисом тоталітарних режимів, дуже живучі та здатні до трансформацій, своєрідних модернізацій, прикладом чого є ідеологія рашизму. Тоталітаризм як історичне явище, не є для нас завершеною подією, оскільки більшість країн, в яких на початку 1990-х років було започатковано процес демонтажу тоталітарних політичних структур, до сих пір перебувають у стані "переходу". Передусім це стосується суспільної свідомості, носієм якої є людина, сформована тоталітарною системою. Значний масив наукової літератури з проблематики тоталітаризму засвідчує високий рівень її актуальності у сфері інтересів різних галузей гуманітарного знання: політології, філософії, історії, соціології.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу і рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Алексієвич, С.** (2015). ЧАС SECOND-HAND (Кінець червоної людини). К., 456.
- Андрусишин, В.** (2024). Радянський тоталітаризм, homo sovieticus і деформація змісту українських політичних традицій. *Культурологічний альманах*, №4, 160–165. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.4.20>
- Борисенко, М.** (2001). До проблеми осмислення тоталітарної культури. *Етнічна історія народів Європи*. Вип.10, 30–33.
- Вознюк, П.** (2022). Тоталітарний феномен та спроби його наукового осмислення. *Особливості демонтажу тоталітарного спадку пострадянських країн у 1990-х роках*. Збірник тез. 5-10.
- Даніл'ян, О.** (1998). Поняття "посттоталітарна система" з позиції соціально- філософського аналізу. *Наукові записки Харківського військового університету*. Вип.1, 182-183.
- Епплбом, Енн.** (2006). Історія ГУЛАГу. Київ, 511.
- Калиніна, А.** (2014). Виникнення тоталітаризму: умови, формування та типологія. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 51, 264–272.
- Кульчицький, С.** (2021). Анатомія більшовицького тоталітаризму. Російсько-радянська влада: історичне місце і механізми функціонування. *День*. 13 жовтня. № 129-130; 22 жовтня. №131-132.
- Куртуа, С.** (2008). *Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії*. С. Куртуа [та ін.]. Л. : Афіша, 711
- Маля, Мартін.** (2000). *Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991*. Київ, 608.
- Мотиль, О.** (2009). *Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження*. Київ, 199.
- Норман, М. Наймарк.** (2011). *Геноциди Сталіна*. Київ, 135.
- Пеллікані, Лучано.** (2023). *Ленін і Гітлер. Дві іпостасі тоталітаризму*. Київ, 192.
- Розумюк, В.** (2022). Тоталітарний спадок пострадянських країн: теоретична рефлексія проблематики тоталітаризму. *Проблеми всесвітньої історії*. № 4. 7-26.
- Сервіс, Роберт.** (2012). *Товариші. Комунізм: світова історія*. Київ, 368.
- Фюре, Франсуа.** (2007). Комунізм і фашизм. *Дух і літера*. № 17-18, 246-325.
- Якубова, Л.** (2023). *Рашизм: Звір з безодні*. Київ: Академперіодика, 318 с.
- Arendt, Hannah.** (1962). The Origins of Totalitarianism. Cleveland and New York, 552. Режим доступу: <https://cheirif.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism-meridian-1962.pdf> .
- Baehr, Peter.** (2005). Totalitarianism. New Dictionary of the History of Ideas. University of South Florida, 2342-2348.
- Baszkiewicz, J.** (1999). Władza. Wrocław.
- Blaszczyk, Tomasz, Brzechczyn, Krzysztof, Ciunajcis, Daniel, Kierzkowski, Michal** (red.). (2011). Uwiklania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym. *Studia i materiały poznańskiego IPN*. T. XVIII, 67–84.
- Burrin, Philippe.** (1999). Totalitarismus und Gewalt: die Physiognomie des Nazismus. *Totalitarismus. Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Dresden, 27-38.
- Curtis, M.** (1980). Totalitarianism. New Brunswick.
- Ferran, Jaime Maria.** (2019). Travels in Eastern Germany and the Shadows of Totalitarianism: "La tumba negra" by Antonio Colinas. *Confluencia*, Vol. 34, No. 2, 86-99.
- Friedrich, C.J. & Brzezinski, Zb.** (1965). Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 9-10.
- Gulczyński, M.** (2004). Panorama systemów politycznych świata. Warszawa, 380.
- Henke, Klaus-Dietmar.** (1999) Achsen des Augenmerkes in der historischen Totalitarismusforschung. *Totalitarismus. Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Dresden, 9-10.
- Huneke, Samuel Clowes.** An End to Totalitarianism. On the role government should play in times of crisis. Режим доступу: <https://www.bostonreview.net/articles/samuel-clowes-huneke-end-totalitarianism/>
- Ifigenia, Moutzi.** (2021). Revisiting the Use of the Term "Totalitarianism" in Contemporary Politics. *St Antony's International Review*. Vol. 16, No. 2, 343-350.
- Kersten, K.** (2006). O użyteczności konceptu totalitaryzmu w badaniach historii PRL [w:] *Idem, Pisma rozproszone*. Toruń, 366–376.
- Kuniński, M.** (2006). Wstęp. Refleksja nad totalitaryzmem jest wciąż potrzebna, [w:] *Totalitaryzma zachodnia tradycja*. Kraków, 140–141.
- Mark, R. Thompson.** (2001). "To Shoot or not to Shoot": Post-Totalitarianism in China and Eastern Europe. *Comparative Politics*, Vol. 31, No. 1, 63–83.

-
- Máté, Zombory.** (2020). The anti-communist moment: competitive victimhood in European politics. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*. № 2-3, 21-54.
- Noël, O'Sullivan.** (2012). The concept of totalitarianism in east-central European political thought, with some reflections on its post-cold war relevance. *Politeja*, No. 21, 49-64.
- Śliwa, Marlena.** (2014). Społeczne i psychologiczne aspekty totalitaryzmu. [w:] *Ze studiów nad prawem, administracją, ekonomią*. Wrocław.
- Štefek, Martin.** (2021). Czechoslovakia's Discreet Behavioral Revolution in the 1960s: The Momentum of Convergence? *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 54, No. 1/2, 196-212.
- Walicki, A.** (2000). Totalitaryzm i posttotalitaryzm. Próba definicji. Idem, Polskie zmagania z wolnoocci. Kraków.

References:

- Aleksiievych, S.** (2015). ChAS SECOND-HAND (Kinets chervonoi liudyny) [TIME SECOND-HAND (The end of the red man)]. K., 456. [in Ukrainian]
- Andrusyshyn, V.** (2022). "Radyans'kyi totalitaryzm, homo sovieticus i deformatsiya zmistu ukraïns'kykh politychnykh tradytsiy" [Soviet totalitarianism, homo sovieticus and the deformation of the content of the ukrainian political traditions]. *Kul'turolohichnyy al'manakh*, No. 4, pp. 160–165. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.4.20> [in Ukrainian]
- Arendt, Hannah.** (1962). *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland and New York, 552. Режим доступу: <https://cheirif.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism-meridian-1962.pdf> [in English]
- Baehr, Peter.** (2005). Totalitarianism. *New Dictionary of the History of Ideas. University of South Florida*, 2342-2348. [in English]
- Baszkiewicz, J.** (1999). *Władza*. Wrocław. [in Polish]
- Błaszczak, Tomasz, Brzechczyn, Krzysztof, Ciunajcis, Daniel, Kierzkowski, Michał** (red.). (2011). Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym. *Studia i materiały poznańskiego IPN*. T. XVIII, 67–84. [in Polish]
- Borysenko, M.** (2001). Do problemy osmyslennia totalitarnoi kultury. [On the problem of understanding totalitarian culture]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp.10, 30–33. [in Ukrainian]
- Burrin, Philippe.** (1999). Totalitarismus und Gewalt: die Physiognomie des Nazismus. *Totalitarismus. Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Herausgegeben von Klaus-Dietmar Henke. Dresden, 27-38. [in German]
- Curtis, M.** (1980). *Totalitarianism*. New Brunswick. [in English]
- Danilian, O.** (1998). Poniattia "posttotalitarna systema" z pozytsii sotsialno- filosofskoho analizu [The concept of "post-totalitarian system" from the standpoint of social and philosophical analysis]. *Naukovi zapysky Kharkivskoho viiskovoho universytetu*. Vyp.1, 182-183. [in Ukrainian]
- Epplbom, Enn.** (2006). Istoriia HULAHu [The history of the GULAG]. Kyiv, 511. [in Ukrainian]
- Ferran, Jaime Maria.** (2019). Travels in Eastern Germany and the Shadows of Totalitarianism: "La tumba negra" by Antonio Colinas. *Confluencia*, Vol. 34, No. 2, 86-99. [in English]
- Fiure, Fransua.** (2007). Komunizm i fashyzm [Communism and fascism]. *Dukh i litera*. № 17-18, 246-325. [in Ukrainian]
- Friedrich, C.J. & Brzezinski, Zb.** (1965). Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 9-10. [in English]
- Gulczyński, M.** (2004). *Panorama systemów politycznych świata*. Warszawa, 380. [in Polish]
- Henke, Klaus-Dietmar.** (1999) Achsen des Augenmerkes in der historischen Totalitarismusforschung. *Totalitarismus. Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Dresden, 9-10. [in German]
- Huneke, Samuel Clowes.** (2020). An End to Totalitarianism. On the role government should play in times of crisis. *Boston review*. Режим доступу: <https://www.bostonreview.net/articles/samuel-clowes-huneke-end-totalitarianism/> [in English]
- Ifigenia, Moumtzi.** (2021). Revisiting the Use of the Term "Totalitarianism" in Contemporary Politics. *St Antony's International Review*. Vol. 16, No. 2, 343-350. [in English]
- Kalynina, A.** (2014). Vynyknennia totalitaryzmu: umovy, formuvannia ta typolohiia [The emergence of totalitarianism: Conditions, Formation, and Typology]. *Aktualni problemy polityky*. Vyp. 51, 264–272. [in Ukrainian]
- Kersten, K.** (2006). O uzytecznooci konceptu totalitaryzmu w badaniach historii PRL [w:] idem, *Pisma rozproszone*. Toruń, 366–376. [in Polish]
- Kulchytskyi, S.** (2021). Anatomii bilshovytskoho totalitaryzmu. Rosiisko-radianska vlada: istorychne mistse i mekhanizmy funktsionuvannia [Anatomy of Bolshevik totalitarianism. Russian-Soviet

- power: historical place and mechanisms of functioning]. *Den*. 13 zhovtnia. № 129-130; 22 zhovtnia. № 131-132. [in Ukrainian]
- Kuniński, M.** (2006). Wstęp. Refleksja nad totalitaryzmem jest wciąż potrzebna, [w:] *Totalitaryzma zachodnia tradycja*. Kraków, 140–141. [in Polish].
- Kurtua, S.** (2008). *Chorna knyha komunizmu. Zlochyny, teror i represii* [The Black Book of Communism. Crimes, terror and repression]. S. Kurtua [ta in.]; per. z fr. Ya. Kravets. L. : Afisha, 711[in Ukrainian]
- Malia, Martin.** (2000). *Radianska trahediia: istoriia sotsializmu v Rosii 1917-1991* [Soviet tragedy: the history of socialism in Russia 1917-1991]. Kyiv, 608.
- Mark, R. Thompson.** (2001). "To Shoot or not to Shoot": Post-Totalitarianism in China and Eastern Europe. *Comparative Politics*, Vol. 31, No. 1, 63–83. [in English]
- Máté, Zombory.** (2020). The anti-communist moment: competitive victimhood in European politics. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*. № 2-3, 21-54. [in English]
- Motyl, O.** (2009). *Pidsumky imperii: zanepad, rozpad i vidrozhennia* [The results of empires: decline, collapse and revival]. Kyiv, 199. [in Ukrainian]
- Noël, O'Sullivan.** (2012). The concept of totalitarianism in east-central European political thought, with some reflections on its post-cold war relevance. *Politeja*, No. 21, 49-64. [in English]
- Norman, M. Naimark.** (2011). *Henotsydy Stalina* [Stalin's genocides]. Kyiv, 135. [in Ukrainian]
- Pellikani, Luchano.** (2023). *Lenin i Hitler. Dvi ipostasi totalitaryzmu* [Lenin and Hitler. Two hypostases of totalitarianism]. Kyiv, 192. [in Ukrainian]
- Robert, Servis.** (2012). *Tovaryshi. Komunizm: svitova istoriia* [Comrades. Communism: world history]. Kyiv, 368. [in Ukrainian]
- Rozumiuk, V.** (2022). Totalitarnyi spadok postradianskykh krain: teoretychna refleksii problematyky totalitaryzmu [The totalitarian legacy of Post-Soviet countries: a theoretical reflection on the problem of totalitarianism]. *Problemy vsesvitnoi istorii*. № 4. 7-26. [in Ukrainian]
- Śliwa, Marlena.** (2014). Społeczne i psychologiczne aspekty totalitaryzmu. [w:] *Ze studiów nad prawem, administracją, ekonomią*. Wrocław. [in Polish]
- Štefek, Martin.** (2021). Czechoslovakia's Discreet Behavioral Revolution in the 1960s: The Momentum of Convergence? *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 54, No. 1/2, 196-212. [in English]
- Vozniuk, P.** (2022). Totalitarnyi fenomen ta sproby yoho naukovoho osmyslennia [Totalitarian Phenomenon and Attempts to it's Scientifically Compreh]. *Osoblyvosti demontazhu totalitarnoho spadku postradianskykh krain u 1990-kh rokakh*. Zbirnyk tez. 5-10. [in Ukrainian]
- Walicki, A.** (2000). Totalitaryzm i posttotalitaryzm. Próba definicji. Idem, *Polskie zmagania z wolnoocci*. Kraków [in Polish]
- Yakubova, L.** (2023). *Rashyzm: Zvir z bezodni* [Rashism: The beast from the abyss]. Kyiv: Akadempriodyka, 318 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 17.05.2025